

Mir Cəlalin romanlarında Azərbaycan manifesti

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən olan Mir Cəlal Paşayev (1908-1978) ədəbiyyat tariximizdə önəmli yeri yazıçı və ədəbiyyatşünas-alim olaraq zəngin yaratıcılığı, hər iki sahədə tarixi töhfələri ilə şərhlənir. Bədii yaratıcılığı coxsaylı hekayələrindən, romanlarından, publisistikasından ibarətdir. Sovet dönəmində yaşayb-yaradan yazıcının yaratıcılığının qayəsində Azərbaycan varlığı, Azərbaycan həyatının təəcəssümü durur.

Mir Cəlal romanlarından danışarkən adətən çox məşhur "Bir gəncin manifesti" yada düşür. Halbuki, yazıcının sovet dönəmi Azərbaycan həyatını bütün mərhələləri ilə fiksə edən altı romanı var: "Dirilən adam" (1934-1935), "Bir gəncin manifesti" (1938), "Açıq kitab" (1941), "Təzə şəhər" (1948-1950), "Yolumuz hayandır?" (1952-1957), "Yaşadılar" (1946-1963). Bir dəfə qələmi əlinə alan romançı onu heç vaxt yerə qoymamışdır.

Yazıcının ilk romanı "Dirilən adam" - yazıldığı "inqilabi epoxa"nın verən ən orijinal əsərlərindədir. Mir Cəlalin yumoru bütün parlaqlığı ilə məhz bu əsərdə görünür. Əslində, digər romanları

(və çənginə) verir. "Dirilən adam" başdan-ayağa xalq gülüşünün hər növ sıralanna: şəbədə, riş-xənd, dolama, lağlağı, məişət yumoru, qara yumor, qaravəlli səh-nələri, dilin bayağı-vulqar qatları, tabu, arxaik inanclar, fal, cadu, etnoqrafik təsvirlər və s. açıqdır, həm də roman dilinin son dərəcə sadə, düüst, yığcam (sade cüm-lələrlə) ifadə tərzinə, təkce pro-zalığ (dolayısı) məcazlarla deyil, həm də poetik məcazlarla (şeyriy-yətlə) zəngin sərrastlığına xələl gətirmədən.

Alt qatda gəzən bütün bu gülüşün zənginliyinə baxmaya-raq, "Dirilən adam" ciddi üslubda qələmə alınmış romandır. Gənc nasir ciddi planda, inqilabi roman

mövzunu yazıçı "Bir gəncin manifesti"ndə (1938) roman-tik-faciəvi, "Açıq kitab"da (1941) satirik pafos daxilində yenidən, bir daha "nəzərdən keçirmək"dən heç də çəkin-mir.

"Təzə şəhər"də (sentyabr, 1948 - may,1950) hadisələr qəfil, "dörd aya yaxındır müharibənin qurtardığı" radədən başlayaraq, birdəfəlik ölkədə gedən nəhəng quruculuq iş-lərinə, "təzə şəhər"nin qurul-ması dənəmə ("təzə şəhər" həm də simvoldur) köklənir və roman sanki nəfəs dər-mədən radədən-radəyə, təsvirdən-təsvirə, bir su-rətdən digərinə adlaya-raq təzə şəhərin əsasını qoyan poladərime za-vodunun tikilib başa çat-ması tənənəsi ilə ta-mamlanır. Heç bir hadi-sə və yaxud fərdin za-manı üzərində dayanma-maqda yazıcının məqsədi sanki nəhəng quruculuğun özündə inqilabi tempi, inqilabi pafosu fiksə etməkdir. Maraqlıdır ki, nə qədər ekzotik olsa da, (məhz uzaq keçmiş kimi), roman bu gün öz daxili tempinə uyğun, birnəfə-sə oxunur və başqa bütün amillər önəmini itirdiyindən bunu yalnız yazıçı sənətkarlığı ilə izah etmək lazımdır.

Analoji yanaşsaq, görürük ki, "Yolumuz hayandır?" romanı da (1952-1957) sadəcə böyük Azər-baycan şairi M.Ə.Sabirin həyatına həsr olunmuş əsər deyildir; daha da çox roman "Hophopname"dən məşhur bir inqilabi leytmotivə açı-lır: "Fəhle də özün daxil-insan indir...". Təsədüfi deyil ki, öz poetikasına sadıq qalaraq, romançı mətni bioqrafik janra xas baş qəhrəman ətrafında (fərdi-

qatçıların diqqətini bu gün məhz həmin məqam cəlb edir və bu da çox doğrudur. Çünki Mir Cəlal bu "fəlsəfə"ni öz yaradı-cılığı da daxil olmaqla ədəbiyyatda sinfi-züm-rəvi yanaşma hökm - fərman olduğu dövrdə ərsəyə gətir-miş, demək, hardasa zamanın da fəvqünə qalxa bilmişdir. Bura-da yazıcının həyata yumorik-nik-bin baxışı, Mir Cəlal gülüşünün də rolu şəxsizdir.

"Yaşadılar" (1946-1963) roma-nında da ideya qəhrəmanın fərdi-bioqrafik zamanına sığmır, məhz

nin da sirri, açarı, kvintessensiyası "Dirilən adam"da gizlənir. Gənc yazıçı (26-27 yaşlarında) roman fəhmi, intuisiyası ilə inqilabi epoxaya zaman üçün ən düz-gün nöqtədə yanaşma bilmiş, "Di-rilən adam"da milli həyatın baş-dan-başa parodik halını, mənə-zəsini yarada bilmişdi. Bir halda ki, milli keçmiş realitərin qələ-mində (C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev və b.) axıracan ifşa olunmuş, faş olmuş, demək, indi kəskin dəyişməyə, inqilabi yumora, yenidən dirilmə-yə hacətimiz vardı! Roman bu baxış tərzinin mahiyyətini gerçək-ləşdirir. Gerçəklərə nikbin, yumor-rik baxış bir qədər sonra "Bir gəncin manifesti"ndə, daha sonra 1930-cu illərin acı sovet gerçək-liklərinə ("Açıq kitab" romanına da) daşınır. "Yolumuz hayandır?" romanında işe qəhrəmanı Mirzə Ələkbər Sabirin köməkliliyə Mir Cəlal təsvir predmetini ta əsrin əvvəllərinə qədər çəki genişləndirir. Digər iki romanı ("Təzə şəhər", "Yaşadılar") artıq "inqilabi nə-ticələr" və onun pafosu üzərində-dir...

Ümumən, gənc Mir Cəlal öz roman tipini yaradarkən, Azər-baycan tənqidi realizminin satira arsenalından da çox, birbaşa folk-lora, xalq gülüş mədəniyyətinin zəngin xəzinəsinə üz tutur. Hətta belə demək olar: tənqidi realizm-dən qalma mirası sağlam, sirayə-tedic, xalq gülüşünün çənginə

yazmağa girişmiş, amma eyni zamanda cürətli bir addım da at-mışdı. Roman tədqiqatçısı M.Baxtinin təyini ilə desək: *astarı üzə çevirən*, "hər şeyi çöle-bayıra çıxaran", *üzə vuran xalq gülüşü* ilə içə, insanın daxili dünyasına yönəlmiş *psixoloji roman* tecrü-bəsini birləşdirməyə çalışmışdır, özü də fəhmlə, istedadı gücünə.

Geniş qəbul olunmuş Mixail Baxtin nəzəriyyəsinə görə, janrın ideya-bədii təyinatını xronotop anlayışı (bədii mətnədə zaman-məkan birliyi) verir. Mir Cəlalin ilk romanı - "Dirilən adam"da zaman kateqoriyasının bədii səciyyəsinə nəzərdən keçirərək görürük ki, bu, "inqilabi zaman"dır; yeni reallıqları bütün tarixi şərt-şəraitə, səbəb-nəticə bağları ilə deyil, məhz kəskin dəyişmə kəsiyində, bir zamanadan digərinə, bir epoxadan başqasına, bir dünyadan ayrı bir dünyaya qəfil keçid anın-da alır, (bədii) tədqiq və təsvir edir.

Ümumən, Mir Cəlalin romanları-na (6 romanın hər birinə!) diqqətli olsaq, görürük ki, bu xüsusi-yət təkce ilk başlanğıca, "Dirilən adam"a aid deyil, sadəcə mövzu-problematika ilə bağlı məsələ deyil. "Inqilabi zaman" - bütövlükdə Mir Cəlalin bir romançı kimi real zamanı, epoxanı, gerçəkliyi bədii mənimsəmə, idrak və təqdim üsuludur. "Dirilən adam"da (1934-1935) geniş xalq gülüşü zəminində təqdim etdiyi inqilabi

bioqrafik zamanda) deyil, yenə də "inqilabi zaman" ritmində kökləyir. Şairin həyatından məhz dönüş anlarını götürməklə (Şamaxıdan Bakıya, Bakıdan Tiflisə və ölümlə-nə qənşər), həm də paralel olaraq insanlıq tarixində ən böyük çevrili-şin, aşağı zümərənin də insanlıq haqqına sahib çıxması hadisəsi-nin milli həyatda rezonansına ay-na salır. Roman maarifçi konsepsiya üzərində süslənmişdir (ele adın özü də çox söz deyir: Yolu-muz hayandır?!); "inqilabi za-man"a bütün zümərələrin (burjua, tacir, ziyalı, fəhle, rəncbər, kəndli) həyatında, düşüncəsində, əməllərində diqqət ayırmağa çalışır... Və maarifçiliyin gur səsi - Mirzə Ələkbər Tahirzadənin mövqeyi bu or-kestrdə hər şeyi yox, məhz "so-lo"nu ifadə edir. Romanda gülüş mədəniyyətinin də böyük payı var; müəllif inqilabi Sabir satirası-nı xalq gülüşü nöqtəyi-nəzərindən yenidən oxumağa, romanlaşdır-mağa səy etmişdir.

Buradaca qeyd etmək gərəkdir ki, "daxili-insan" motivi (ictimai məşəyindən asılı olmayaraq hər kəsin insan olmaq haqqı və eyni zamanda borcu) təkce romanda deyil, bir ideya kimi yetkinliyə doğru Mir Cəlalin bütün bədii ya-radıcılığında bir xətt kimi keçmiş, yazıcının məxsusi "insanlıq fəlsə-fəsi"ni formalaşdırmışdır (eyni ad-da hekayəsi və hekayə toplusu da vardır). Hərçənd bir çox tədqiq-

"yazıçı kredosu"na sadıqlıqla ye-nə də "inqilabi zaman" müstəvi-sində ifadə olunur. Dünyada iki ic-timai-siyasi sistem arasında XX əsrin ölüm-dirim savaşı gedir, yal-nız birbaşa zor şəklində deyil, ideoloji müharibədə! Radədən-ra-dəyə, bir fərdi bioqrafiyadan digə-rinə adlamaqla romançı: dinc hə-yat və müharibə, ön cəbhə və ar-xa cəbhə, şüurlarda mübarizə, ali mənəvi şüur və məişət düşüncə-si, vətəndaş mövqeyi və meşşan-lıq, Qərb qəlibləri və "gələcək yol-çuları" və s. aysberqlərə ürcəh olan "inqilab gəmisi"ne bələdçilik etmək istəyir. Real zaman planı ikinci Dünya müharibəsi və mü-haribədən sonrakı az zamanı eh-tiva etsə də, romanın yazılma tari-xindəki son rəqəmə də istinad et-məklə, mətnədə yazıçı düşüncəsi-nin ta "soyq müharibə" dövrünə-cən də işlədiyinə şahidi oluruq. Reminissensiyaya müraciət et-sək, "Yaşadılar" sanki S.Vurğunun məşhur: "Qalib gələcəkmə cahan-da kamal?" fəlsəfi sualına prozaik cavab axtarılanından sıra tapır.

Görürük ki, Mir Cəlal romançı-lığında "inqilabi zaman" hər əsə-rdə real zamanın konkret bir buca-ğını-erazisini qapsayıb-mənimsə-məklə, eyni zamanda bütövlükdə böyük bir epoxanı (əsrin əvvəllərindən 1960-cı illərə qədər) dər-k etməyə, öten əsrin daxil mahi-yətinə varmağa imkan verir, baş-qa sözlə - xronotopikdir.

Qeyd olunmalıdır ki, bir za-manlar Azərbaycan inqilabi ro-manını mövzu-problematika daxi-lində şərh edənlər həm də onu in-zibati-coğrafi ərazi üzrə yazıçılar arasında "bölsüzdürdülər". De-yək, bu əsnada Süleyman Rəhi-dəyə, bir fərdi bioqrafiyadan digə-rinə adlamaqla romançı: dinc hə-yat və müharibə, ön cəbhə və ar-xa cəbhə, şüurlarda mübarizə, ali mənəvi şüur və məişət düşüncə-si, vətəndaş mövqeyi və meşşan-lıq, Qərb qəlibləri və "gələcək yol-çuları" və s. aysberqlərə ürcəh olan "inqilab gəmisi"ne bələdçilik etmək istəyir. Real zaman planı ikinci Dünya müharibəsi və mü-haribədən sonrakı az zamanı eh-tiva etsə də, romanın yazılma tari-xindəki son rəqəmə də istinad et-məklə, mətnədə yazıçı düşüncəsi-nin ta "soyq müharibə" dövrünə-cən də işlədiyinə şahidi oluruq. Reminissensiyaya müraciət et-sək, "Yaşadılar" sanki S.Vurğunun məşhur: "Qalib gələcəkmə cahan-da kamal?" fəlsəfi sualına prozaik cavab axtarılanından sıra tapır.

Görürük ki, Mir Cəlal romançı-lığında "inqilabi zaman" hər əsə-rdə real zamanın konkret bir buca-ğını-erazisini qapsayıb-mənimsə-məklə, eyni zamanda bütövlükdə böyük bir epoxanı (əsrin əvvəllərindən 1960-cı illərə qədər) dər-k etməyə, öten əsrin daxil mahi-yətinə varmağa imkan verir, baş-qa sözlə - xronotopikdir.

Qeyd olunmalıdır ki, bir za-manlar Azərbaycan inqilabi ro-manını mövzu-problematika daxi-lində şərh edənlər həm də onu in-zibati-coğrafi ərazi üzrə yazıçılar arasında "bölsüzdürdülər". De-yək, bu əsnada Süleyman Rəhi-dəyə, bir fərdi bioqrafiyadan digə-rinə adlamaqla romançı: dinc hə-yat və müharibə, ön cəbhə və ar-xa cəbhə, şüurlarda mübarizə, ali mənəvi şüur və məişət düşüncə-si, vətəndaş mövqeyi və meşşan-lıq, Qərb qəlibləri və "gələcək yol-çuları" və s. aysberqlərə ürcəh olan "inqilab gəmisi"ne bələdçilik etmək istəyir. Real zaman planı ikinci Dünya müharibəsi və mü-haribədən sonrakı az zamanı eh-tiva etsə də, romanın yazılma tari-xindəki son rəqəmə də istinad et-məklə, mətnədə yazıçı düşüncəsi-nin ta "soyq müharibə" dövrünə-cən də işlədiyinə şahidi oluruq. Reminissensiyaya müraciət et-sək, "Yaşadılar" sanki S.Vurğunun məşhur: "Qalib gələcəkmə cahan-da kamal?" fəlsəfi sualına prozaik cavab axtarılanından sıra tapır.

Görürük ki, Mir Cəlal romançı-lığında "inqilabi zaman" hər əsə-rdə real zamanın konkret bir buca-ğını-erazisini qapsayıb-mənimsə-məklə, eyni zamanda bütövlükdə böyük bir epoxanı (əsrin əvvəllərindən 1960-cı illərə qədər) dər-k etməyə, öten əsrin daxil mahi-yətinə varmağa imkan verir, baş-qa sözlə - xronotopikdir.

ayrı dil aurası nəfəs alır. Təkce yumorundan, Mir Cəlal gülüşü-nün rəngarəngliyindən də, ro-mantik-yumorik üslubunun diffe-rensiallığından deyil, həm də vəhdətdən söz açmaq ayırca tədqiqat istəyir. Əlbəttə, bir yığ-cam məqalədə Mir Cəlalin roman poetikasının hər cür təfərrüatları-na baş vurmaq mümkünəzdir, niyyətimiz burada başlıcaya diqqət cəlb etməkdir.

Mir Cəlal yaradıcılığında mey-dan xronotopunun metaforik mən-asına açılarkən, unutmamalı ki, romançı üçün bu, bütönlükdə Azərbaycan varlığı, Azərbaycan mənzərələridir. Böyük bir xrono-loji dövr ərzində (romanların ya-zılma tarixi ilə ölçsək: 1934-1963) məhz göz qabağında olan Azər-baycan qəhrəmanı Belə ki, lap əvvəldən şərqə qədər bir gülüşlə bu meydana girən ("Dirilən adam") yazıcının bir gözü ağılayırsa da, biri gülür ("Bir gəncin manifesti"), bir gözü gülüb, biri ağılayır ("Açıq kitab", "Yolumuz hayandır?"), gəncli-yin, quruculuğun tənənəsinə se-vindiyi kimi ("Təzə şəhər"), sabə-hi barədə qayğılanıb da, narahət olur ("Yaşadılar").

Mir Cəlal romanlarında bütöv bir dövr ərzində Azərbaycan var-lığının manifesti səslənir, bu ma-nifest onu bu günə, Azərbaycan-nın müstəqilliyinə gətirib çıxaran daxili səsi ifadə edir.

Tehran ƏLİŞANOĞLU, AMEA-nın müxbir üzvü.